

УДК 882.6(091)

Ананімны верш "Уваскрэсенне Хрыстова" і фальклорная травесцічная традыцыя

Л.Г. Кісялёва

Адным з першых вядомых нам твораў беларускай літаратуры новага часу з'яўляецца ананімны верш "Уваскрэсенне Хрыстова". Мяркуецца, што ён быў напісаны напрыканцы XVIII стагоддзя, а яго аўтарам мог быць навучэнец духоўнай школы. "Уваскрэсенне Хрыстова", якім па традыцыі адкрываюцца ўсе хрэстаматыі беларускай літаратуры XIX стагоддзя, стаіць першым у шэрагу твораў травесцічнага характару, якія адыгрываюць найважнейшую ролю ў новай беларускай літаратуры. Больш таго, як слушна заўважае М. Лазарук, "бурлескна-травесцічныя творы, якія на працягу доўгага часу (больш за паўстагоддзя) бытавалі, распаўсюджваліся на Беларусі, вызначалі галоўны кірунак станаўлення і развіцця новай літаратуры на пачатковым этапе"[1].

Травестацыя як літаратурны прыём, які стане адным з найбольш папулярных у беларускай гумарыстыцы XIX стагоддзя, мае несумненна фальклорнае паходжанне. Разнастайныя праявы травесцічнага характару спрадвечу займалі ў народнай смехавай культуры выключнае месца, што дае падставу многім даследчыкам разглядаць травестацыю як "сінкрэтычную форму народнага смеху, заснаваную на пераводзе ідэальнага, афіцыйна высокага і сур'ёзнага ў нізкі, матырэальна-цялесны план" (У. Конан)[2].

У беларускім фальклоры на травестацыі пабудавана пэўная частка казачнага і легендарнага эпасу, травесцічныя элементы ўтрымліваюць многія народныя абрады, разнастайныя формы народнага тэатру, пачынаючы з драматызаваных пазаабрадавых гульняў і заканчваючы батлейкай.

Сведчаннем асаблівай ролі травестацыі ў народнай смехавой культуры можна лічыць і тое, што ў сучасным фальклоры, у тым ліку гарадскім, гэтая "сінкрэтычная форма смеху" застаецца па-ранейшаму адной з самых плённых і папулярных: наш таленавіты народ, напрыклад, не сямляецца ствараць і распаўсюджваць высокамастацкія дасціпныя травесціі на тэмы і сюжэты як рускай класічнай, так і беларускай савецкай літаратуры.

Верш "Уваскрэсенне Хрыстова" арганічна працягвае фальклорную травесцічную традыцыю і стаіць у шэрагу іншых, ранейшых па часе ўзнікнення падобных твораў, такіх, як верш "У Бэтлегеме, доме ўбогім", "Стары Восіп барадаты", "Таго дня вельмі слаўнага" і г.д. Для адекватнай ацэнкі гэтых ананімных вершаў трэба разглядаць іх у кантэксце народных гумарыстычных твораў на рэлігійныя тэмы і сюжэты.

Фальклорныя творы падобнага кшталту і адпаведна звязаныя з імі літаратурныя з'явы відавочна лічацца антырэлігійнымі, сатырычнымі. Такой рэпутацыяй гэтыя творы абавязаны перш за ўсё шэрагу савецкіх даследчыкаў, якія плённа працавалі ваяўніча-атэістычнымі поглядамі сваёй эпохі на рэчы, якія з'явіліся ў іншы час і ў іншых абставінах. Аднак нельга не прызнаць, што ў гэтых творах сапраўды сустракаюцца рызыкаўныя, з пункту гледжання сучаснага чытача, моманты, якія быццам бы даюць падставу для такой ацэнкі. Справа ў тым, што сучасны чытач прывычаўся аперыраваць сённяшнімі катэгорыямі і крытэрыямі, але ў дачыненні да дыяхранічных з'яў гэта не заўсёды карэктна.

Таму, бадай, для правільнага разумення фальклорнай гумарыстыкі на рэлігійныя тэмы і творы кшталту "Уваскрэсення Хрыстова" трэба ўлічваць не толькі спецыфіку народнай смехавой культуры з яе універсальнасцю і амбівалентнасцю, але і асаблівасці ранейшых рэлігійных уяўленняў і поглядаў беларуса.

Што датычыцца народнай смехавой культуры і таго светапогляду, на якім яна грунтуецца, то тут у нашым распараджэнні ёсць пераканаўчыя рэканструкцыі, віртуозна

выканання на падставе не вельмі шматлікіх паасобных рэшткаў, што ў больш ці менш дэфармаваным выглядзе захаваліся да нашага часу. Хіба ёсць у нас падставы не давяраць аўтарам гэтых рэканструкцый? Мы знойдзем тут мноства карысных заўваг і для раскрыцця нашай тэмы. Ну, вось хоць такая цытата з М.Бахціна: "Сапраўдны смех, амбівалентны і універсальны, не адмаўляе сур'ёзнасці, а ачышчае і папаўняе яе. Ачышчае ад дагматызму, аднабаковасці, акасянеласці, ад фанатызму і катэгарычнасці, ад элементаў страху ці застрашвання, ад дыдактызму, ад наіўнасці і ілюзіі, ад дурной аднапланавасці і адназначнасці, ад неразумнай істожнасці"[3]. Таім чынам, "сапраўдны смех" не адмаўляе сур'ёзнасці і ўжо ніяк не ставіць сабе за мэту звяргаць яе і з яе глуміцца.

З іншага боку, характарызуючы спецыфіку рэлігійных уяўленняў нашых больш ці менш далёкіх продкаў, трэба падкрэсліць, што здароваму духу, і не толькі, дарэчы, беларускаму, у роўнай ступені чужыя як крайнія праявы рэлігійнага фанатызму, так і радыкальны атэізм. У. Самойла пісаў: "...Звычайная рэлігія беларускага працавітага селяніна вольная не толькі ад лішняй містыкі і надмернага спірытуалізму, але і ад уласцівага рэлігійнаму светапогляду піетызму і страху божага"[4]. У той жа час не існуе фактаў і сведчанняў, якія далі б падставу весці колькі-небудзь сур'ёзную гаворку пра распаўсюджанне ў народзе атэістычных перакананняў, прынамсі, у сучасным разуменні гэтага слова, ці пра тое, што такія перакананні маглі разлічваць на ўхвалу і падтрымку "беларускага працавітага селяніна". Таму наўрад ці варта перабольшваць атэістычны пафас пэўнай часткі фальклору і ананімных вершаў, прызначаных "паспалітаму людзю". Тым не менш, гэты фактар уяўляе сабой адну з цікавейшых з'яў у народнай культуры.

Запісы фалькларыстаў данеслі да нас шматлікія прыклады беларускіх народных травесцый на рэлігійныя тэмы. Так, А.Фядосік у сваёй працы пад калісьці актуальнай назвай "Беларуская народная сатырычная проза" згадвае травесцыйныя малітвы, напрыклад, "Шарпані мяне, госпадзі, па душы і па целу ўсяёю тваёю благодаццю" (адзін з варыянтаў гэтай травесцыйнай малітвы ўваходзіць у склад інтэрмедыі "Змітрок і Свірыд". Гл.: Народны тэатр, Мн., 1983. – С.208-209), зафіксаваныя П. Шэйнам, а таксама травесцыйныя каталіцкія пропаведзі, "у якіх знарок выкарыстоўваецца польская мова з шырока распаўсюджанымі народнымі выразамі і выслоўямі, з трапнымі арыгінальнымі параўнаннямі"[5], запісаныя М. Федароўскім. Зафіксаваны і разгорнутыя драматычныя сцэнка, якія ўяўлялі сабою травестацыі асобных рэлігійных абрадаў. Так, А. Сабалеўскі адшукаў у рукапісных зборніках А. Грыневіча запісы вясельных гуляняў, сярод якіх важнае месца займала травесцыйная споведзь, калі пераапануты ксяндзом госць прапануе астатнім каяцца ў грахах, што некаторыя з іх і робяць. "Асабліва акцэнтуюцца парушэнне 10-й заповедзі. "Ксёндз" задае пытанні, настаўляе спавядаючага, іх размова мае вольны, нават фрывольны характар"[6]. Завяршалася такая "споведзь" травесцыйнымі благаслаўленнем і малітвай.

Шматлікія народныя казкі і легенды апакрыфічнага характару ("Як Мікола і Пётр коней на Украіне куплялі", "Ілья і Пятро", "Правільны суддзя" і г.д.) малююць вобразы папулярных у народзе святых, якія ходзяць сярод людзей, то спрабуючы дапамагчы ім, то свядома ці несвядома шкодзячы ім (за што нязменна атрымліваюць вымову ад хаця і старога, але строгага, але заўсёды справядлівага Бога). Беларускія пісьменнікі часам выкарыстоўвалі сюжэты гэтых легенд у сваіх гумарыстычных творах ("Баба" Ядвігіна Ш., "Шчасце Мацея" А. Гаруна, "Як Янка забагацеў" Я. Коласа і г.д.). Легенды такога кшталту ўзніклі ў старадаўнія часы, на фоне шырокага распаўсюджвання перакладных апакрыфічных твораў, у якіх нярэдка "героі кананічнай літаратуры паказаны вельмі зямнымі, з чыста чалавечымі перажываннямі"[7]. У народных легендах пэўнае зніжэнне вобразаў, уласцівае асобным творам апакрыфічнай літаратуры, завастраецца, акцэнтуюцца і ў некаторых выпадках перарастае ў травестацыю, што выклікае камічны эфект. Святых ў гэтых легендах надзяляюцца чалавечымі слабасцямі, і хаця праз гэта часта становяцца смешнымі, затое робяцца яшчэ больш зразумелымі і блізкімі.

Зразумелыя і блізкія яны і на старадаўніх беларускіх абразях – кірпаносыя, каржакаватыя, у атачэнні звыклых побытавых прадметаў, часам нават апранутыя ў тагачасныя беларускія строі.

Магчыма, такое супастаўленне падасца недарэчным, але гэтыя, на першы погляд, рознапарадкаваныя з'явы на самой справе з'яўляюцца звянамі аднаго ланцуга і паказваюць, наколькі шчыльна злучаны ў народнай свядомасці ўзвышанае і зямное, Боскае і чалавечае, святое і грэшнае, камічнае і трагічнае, як лёгка яны перацякаюць адно ў другое, мяняюцца месцамі.

Своеасаблівым сімвалам гэтага з'яўляецца батлейка. Тут сур'ёзныя рэлігійныя сюжэты разыгрываюцца на адной сцэне са смешнымі бытавымі замалёўкамі, раздзеленыя хіба толькі тонкай перагародкай паміж ярусамі батлейкавай скрыні. Аднак з якой лёгкасцю насельнікі "верху" і "нізу" пераадольваюць гэтую перагародку!

Усё гэта дазваляе з большага акрэсліць агульны кантэкст, у якім ствараліся і бытавалі ананімныя творы кшталту "Уваскрэсення Хрыстова" – хаця, вядома, далёка не вычарпальна.

Што ж да непасрэдных вытокаў узнікнення гэтых вершаў, то генетычна яны звязаны з традыцыйнымі народнымі віншавальнымі песнямі. У прыватнасці, "Уваскрэсенне Хрыстова" – з валачобнымі. Як вядома, вельмі часта дзейнымі асобамі валачобных песень з'яўляліся Бог і святыя, з чымі імёнамі звязаны веснавыя аграрныя святы. Але гэтыя святыя, як слухна зазначае А. Ліс, "зусім не падобныя на сваіх біблейскіх прататыпаў. Усе юр'і, пётры, міколы, іліі, аўдакіі, ізборы, барысы, змітры – гэта ратаі, себіты, жнеі, якія на сялянскай ніве паводзяць сябе зусім так, як самі земляробы... Міфалагічныя вобразы валачобных песень пазычна пераўтвораны ў святле стыхійна-матэрыялістычнага светаўспрымання. Яны рэальныя сваім зямным хлебаробскім клопам, сялянскай руплівасцю ў працы"[8]. У валачобных песнях святы Барыс "ячмень сеець з поўнай сявенькі, з правай жменькі", святы Іван "гнаі возіць, пожні косіць", святы Ілля – "стара жняя, выйшаў у поле чыстае з малым сынам, з белым сырам", і, нарэшце, святы Змітрый "за ўсіх хітры, піва варыць, сыноў жэніць". Падкрэслена антрапамарфічны характар вобразаў святых у валачобных песнях сам па сабе ўтрымлівае момант зніжэння, так бы мовіць, зазімлення, хаця і без заостранага камічнага эфекту. Аднак камічны патэнцыял ужо досыць адчувальны ў вобразах і руплівага збіральніка каравякаў Івана, і вясёлага вытворцы слаалкагольнай прадукцыі Змітрыя, і ў іншых фігурах жыццесцвярджальнага сялянскага пантэону.

Такім чынам, антрапамарфічная вобразнасць дае штуршок для выкарыстання элементаў травестацыі ў жартоўных каляндарна-абрадавых песнях. А ў ананімных віншавальных вершах, якія, нягледзячы на вусны спосаб перадачы, з'яўляюцца ўжо не фальклорнымі, а літаратурнымі творами, травестацыя становіцца асноўным прыёмам.

Разуменне травестацыі як літаратурнага прыёму вузейшае і больш пэўнае за разуменне яе як "сінкрэтычнай формы народнага смеку". У літаратуры травестацыя зводзіцца ў асноўным да "зніжэння хрэстаматыйных узораў класічнай паэзіі, міфалагічных або біблейскіх сюжэтаў"[9]. Ананімны верш "Уваскрэсенне Хрыстова" як твор, пабудаваны на паслядоўным выкарыстанні літаратурнага прыёму травестацыі, адносіцца да жанру травесціі.

Некаторыя даследчыкі не лічаць мэтазгодным размежаванне паняццяў "пародыя" і "травесція" і разглядаюць апошняю як адну з разнавіднасцяў першай ці ўвогуле атаясамліваюць гэтыя тэрміны. У такім выпадку тэарэтыкам даводзіцца рабіць агаворкі, падкрэсліваючы розніцу паміж сучасным разуменнем тэрміна "пародыя" і спецыфікай фальклорнай парадыйнай творчасці, а таксама літаратурных з'яў, якія наследуюць традыцыям народнай пародыі. Галоўным адрозненнем выступае адсутнасць у фальклорнай пародыі імкнення да "разбурэння каштоўнасці" арыгінала. Так, Дз. Ліхачоў піша, што "сучасныя пародыі ў той ці іншай ступені дыскрэдытуюць творы, якія ў іх парадзіруюцца: робяць іх і іх аўтараў смешнымі"[10]. У кантэксце ж народнай смехавой культуры пародыя – гэта не дыскрэдытацыя пэўнага твора, а проста іншы твор – "перавернуты, перакулены, закручаны навыварат, смешны сам па сабе, ён звяртае смех на сябе"[11].

Шэраг даследчыкаў аднак падкрэслівае неабходнасць размежавання паняццяў "травесція" і "пародыя", спасылаючыся на тое, што "ў адрозненні ад пародыі, травесція амаль не карыстаецца стылістычнымі сродкамі сваіх "арыгіналаў", а толькі "пераніцоўвае" іх сюжэт, пераносячы дзеянне ў іншую сферу і падмяняючы, напрыклад, антычных багоў і герояў зніжанымі ("карчомнымі") і прастанароднымі персанажамі"[12]. Другі аргумент супраць атаясамлівання паняццяў "травесція" і "пародыя" ізноў жа заключаецца ў тым, што "травесція звычайна не імкнецца разбураць эстэтычную каштоўнасць твораў, якія ў ёй "пераніцоўваюцца"[13].

Так, аўтар травесціі "Уваскрэсенне Хрыстова" яўна не прэтэндуе на лаўры разбуральніка каштоўнасцей. Аднак гэтак бывае не заўсёды. Дастаткова згадаць, напрыклад, вядомую паэму К. Крапівы "Біблія". На ўласна эстэтычную каштоўнасць твора, які К. Крапіва бярэцца "пераніцоўваць", ён як быццам бы і не замахваецца. Але сказаць, што пісьменнік увогуле не імкнецца разбураць ніякіх каштоўнасцей, было б несправядліва.

Увогуле, пры параўнанні з "Бібліяй" К. Крапівы становіцца асабліва відавочна, наколькі "Уваскрэсенне Хрыстова" далёкае ад сатыры і антырэлігійнасці. Тым больш, што для параўнання ёсць падставы. Абодва творы "прывесчаны" біблейскім падзеям і персанажам. Абодва адносяцца да жанру травесціі, бо пабудаваны на паслядоўным выкарыстанні прыёму травестацыі. Адпаведна абодва творы вельмі блізкія ў выкарыстанні лексічных сродкаў, бо, як вядома, прыём травестацыі заснаваны перадусім на ўжыванні прастамоўных выказаў, вульгарызмаў, пераважанні размоўна-гутарковага стылю мовы. Аднак аўтар "Уваскрэсення Хрыстова" больш аспярожны, так бы мовіць, у выбары такіх сродкаў. Агульным для абодвух твораў з'яўляецца зварот да выкарыстання анахранізмаў. Варта падкрэсліць, што ў літаратуразнаўстве тэрмін "анахранізм" ужываецца не толькі ў звыклым пераносным сэнсе ("перажытак даўніны"), але абазначае "памылковае ці ўмоўнае прымеркаванне падзей і рысаў адной эпохі да іншай" (Цыт. па: Литературный энциклопедический словарь. М., 1987. – С.24.) Так, ва "Уваскрэсені" "Аарон ачкі надзеў", "святые Яфет несе і шаблю, і мушкет" і г.д. К. Крапіва таксама ахвотна выкарыстоўвае для стварэння камічнага эфекту падобныя анахранізмы: Ева ў ягонай "Бібліі" прапануе Адаму купіць швейную машыну і папшыць галіфэ, Ной энергічна эксплуатае самагонны апарат. Аднак у паэме К. Крапівы сустракаюцца анахранізмы і іншага кшталту, узятыя з арсеналу ідэолагаў класавай барацьбы. Так, праіцеец Абрам, паводле К. Крапівы, "жыў багатым кулаком", а характарызуючы тое, "што, паводле Бібліі, было да стварэння свету", аўтар піша:

Тут ад бога, проста скажам,

Вельмі пахне сабатажам[14].

Такія анахранізмы ўносяць у твор сацыяльна-крытычны сатырычны аспект, гэтаксама, як і трактоўка К. Крапівой асобных біблейскіх сюжэтаў (раздзелы "Першы п'яніца", "Аб Іосіфе Прыгожым "абранніку божым" і "заслуге ягонай – утварэнні прыгону"). Аўтару ж "Уваскрэсення Хрыстова" гэтакі сацыяльны пафас не вядомы. Як слухна заўважае М. Лазарук, "верш яшчэ даволі слаба выяўляе сацыяльныя настроі людзей, ды і апазіцыйная сутнасць яго не надта глыбокая і значная"[15]. Спрэчнымі момантамі ў гэтай характарыстыцы з'яўляюцца хіба інтанацыя мяккага папроку, адрасаванага ананімнаму навучэнцу духоўнай семінарыі, а таксама намёк на тое, што менавіта выяўленнем сацыяльных настрояў людзей і апазіцыйнай сутнасцю і вызначаецца вартасць мастацкіх твораў.

І, урэшце, самае асноўнае адрозненне паміж творамі. К. Крапіва свядома стварае антырэлігійную паэму. Ён дэкларуе гэта яшчэ ў прадмове. Кампазіцыйна твор складаецца з травесційных раздзелаў, якія нярэдка сапраўды даволі дасціпныя і ў цэлым выкананыя ў лепшых традыцыях беларускіх травесцій XIX стагоддзя, і з наступных "каментарыяў" аўтара, мэта якіх – выкрыць ілжывасць Святога пісання, "падлавіць біблеістаў на супярэчнасцях"[16]. Гэтая мэта вырашаецца з уласцівымі сатыры тэндэнцыйнасцю, дэкларатывнасцю, рыгарызмам і наіўнасцю, якія дасягаюць сваёй кульмінацыі ў апошнім раздзеле:

...Патрыярхі – дзікуны,
Бог такі ж, як і яны,
Цемра, варварства і бруд...[17]

У сваю чаргу аўтар "Уваскрэсення Хрыстова" не ставіў перад сабой ні выкрывальных, ні разбуральных, ні знішчальных мэтаў. Хутчэй за ўсё, ствараючы свой верш, ён цешыўся сам, хацеў пацешыць іншых і, магчыма, спадзяваўся атрымаць ва ўзнагароду ад сваіх будучых слухачоў пару велікодных ячак...

Abstract

In the article the author considers in various aspects how the anonymous poem "Christ's resurrection" is connected with a folk-lore travestial tradition.

СПІС ВЫКАРЫСТАНЫХ КРЫНІЦ

1. Лазарук М. Пачатковы этап станаўлення новай беларускай літаратуры / Гісторыя беларускай літаратуры: XIX – пачатак XX стагоддзя. Мн., 1998. – С. 19.
2. Энцыклапедыя літаратуры і мастацтва Беларусі: У 5-ці тамах. Т. 5. Мн., 1987. – С. 261.
3. Бахтин М. Творчество Франсуа Рабле и народная культура Средневековья и Ренессанса. М., 1965. – С. 134.
4. Цыт па кн.: Ліс А. Каляндарна-абрадавая паэзія / Паэзія беларускага земляробчага календара. Мн., 1992. – С. 44.
5. Фядосік А. Беларуская народная сатырычная проза. Мн., 1969. – С. 67.
6. Народны тэатр. Мн., 1983. – С. 122.
7. Прашковіч М. Літаратура Старажытнай Русі / Гісторыя беларускай дакастрычніцкай літаратуры: У 2-х тамах. Т. 1. Мн., 1968. – С. 58.
8. Ліс А. Каляндарна-абрадавая паэзія / Паэзія беларускага земляробчага календара. – С. 44.
9. Энцыклапедыя літаратуры і мастацтва Беларусі. Т. 5. – С. 262.
10. Лихачев Д., Панченко А., Поньрко Н. Смех в Древней Руси. Л., 1984. – С. 14.
11. Тамсама.
12. Литературный энциклопедический словарь. М., 1987. – С. 441.
13. Тамсама.
14. Крапіва К. Вершы. Байкі. Эпіграмы. Паэмы. Мн., 1991. – С. 166.
15. Лазарук М. Пачатковы этап станаўлення новай беларускай літаратуры / Гісторыя беларускай літаратуры: XIX – пачатак XX стагоддзя. – С. 20.
16. Лаўшук С. "...І сёе-тое ў ім напавіць" / Крапіва К. Вершы. Байкі. Эпіграмы. Паэмы. Мн., 1991. – С. 8.
17. Крапіва К. Вершы. Байкі. Эпіграмы. Паэмы. – С. 207.

Гомельскі дзяржаўны ўніверсітэт ім. Ф. Скарыны

Поступило 18.09.2000